

Oponentský posudek diplomové práce Ivana Kafky
*Ideologie purismu v příspěvcích o jazykové kultuře v časopisech Slovo a slovesnost a Naše řeč
v letech 1949–1968*

Diplomová práce Ivana Kafky pro mě byla inspirativní a jsem rád, že jsem ji mohl číst a oponovat. Obsahuje totiž mnoho tvrzení a předpokladů, které pokládám za hluboké omyly, a nutila mě tak svůj nesouhlas si ujasňovat a formulovat. Takže se předem omlouvám za poněkud dlouhý posudek.

Klíčem k práci je patrně věta z úvodu „analyzovat texty o jazykové kultuře z nového hlediska nám připadá užitečné“ (s. 6). „Texty o jazykové kultuře“ jsou v následující analýze představovány lingvobohemistickým diskursem dvou nejvýznamnějších oborových časopisů v dvacetiletém období vymezeném srozumitelně a vhodně z hledisek lingvistických i politických; konkrétně autor pracuje jednak s texty věnovanými jednotlivým jazykovým prostředkům (většinou lexikálními drobnostmi), jednak s metalingvistickými texty reflektujícími jazykověreflektivní praxi předcházejících období (zejm. 30. let) – každou z těchto dvou množin textů přitom používá k jiným účelům. Zda je skutečně možné označit tyto dvě množiny textů za „texty o jazykové kultuře“, si nejsem jist; přinejmenším bych trval na tom, že nejsou reprezentativním vzorkem „textů o jazykové kultuře“. Pojmu jazykové kultury autor věnuje jednostránkovou kapitolu, v níž titulní „příspěvky o jazykové kultuře“ vymezuje jako „texty, které pojednávají o české jazykové situaci (nejčastěji o spisovné češtině a jejím vztahu k jiným varietám) a které zároveň obsahují hodnocení této situace“ (s. 11). To je plauzibilní vymezení; problémem je, že při výběru materiálu ke své analýze se ho autor nedrží.

Oním „novým hlediskem“, zmíněným v úvodním citátě, je hledisko teorie jazykových ideologií, subdisciplíny sociolingvisticky orientované, konkrétně se autor teoreticky věnuje dvěma relevantním ideologiím, totiž ideologii standardního jazyka (sedmá až devátá kapitola) a ideologii purismu (desátá kapitola). Pojem ideologie užívá v souladu s přístupem Teuna van Dijka. Jazykovou ideologii pak definuje v práci dvakrát, na s. 17 a na s. 43, a cituje také (není zřejmé, zda souhlasně, nebo jen pro zajímavost) dvě definice z odborné literatury. Autorova definice na s. 43 („soubor představ o jazyce, které usměrňují to, jaké máme o jazyce představy a jak jazykově jednáme“) je tautologická. Definice na s. 17 („soubor představ o jazyce, které ovlivňují to, jak je jazyk užíván a vnímán“) by snad mohla v obecné rovině fungovat, ale práce nenabízí způsob, jak navzájem oddělit jednotlivé jazykové ideologie: neříká, jak poznáme, že nějaké představy tvoří soubor a jiné do něj nepatří, resp. podle čeho stanovíme, že je rozumné ty a ty představy chápat jako soubor. Teoretické kapitoly věnované jednotlivým jazykovým ideologiím řešení této otázky nepomáhají: ideologii standardního jazyka (dále ISJ) autor sám v sedmé kapitole nevymezuje, nýbrž jen cituje definici, která je s jeho přístupem nekompatibilní (aniž by tuto nekompatibilitu tematizoval): podle ní není ISJ žádný soubor představ, nýbrž „snaha upřednostňovat...“ (s. 19). Na s. 23 je pak pojem ISJ vysvětlen pomocí spojení (použit v apozici se spojením) „představy o jednotném, pravidelném jazyku“. Je však nepochybně možné mít představy o jednotném, pravidelném jazyku, do nichž se nevejde představa standardu, a naopak být přesvědčen o existenci standardu, ale nemyslet si o něm, že je jednotný a/nebo pravidelný. (K vymezení ideologie purismu viz níže.) Citovanými definicemi jazykové ideologie jsou definice Silversteinova a perspektiva Woolardové a Schieffelinové. Silversteinova definice („soubory představ o jazyce, které si mluvčí utvářejí, aby racionalizovali nebo ospravedlňovali to, jakým způsobem vnímají a užívají jazyk“, s. 17) není v souladu s přijatou (van Dijkovou) definicí nadřazeného pojmu ideologie: naznačuje, že nejprve je jazyk nějak vnímán a užíván a teprve potom je toto vnímání a užívání racionalizováno ideologií, kdežto u van Dijka ideologie podobu diskursu ovlivňují, jazykové ideologie by tedy měly ovlivňovat právě vnímání a užívání jazyka. Přístup Woolardové a Schieffelinové, parafrázovaný tamtéž, pak vzbuzuje otázku, zda může mít nějakou jazykovou

ideologii i někdo, kdo není „držitelem moci“, a pokud ano, zda i u něj platí, že jeho ideologie je „prostředkem mystifikace, kterou je třeba odhalovat“. Zdá se mi, že Woolardová a Schieffelinová se tu nesnaží svět (sociální praxi, užívání jazyka) poznávat ani klasifikovat, nýbrž měnit, a tomu své pojmosloví přizpůsobují.

Purismus bývá obvykle chápán jako určité lingvistické paradigma, jako jazykověreflexivní přístup a současně přístup k usměrňování jazykové praxe, který byl v určité době vývoje lingvistiky prosazován a do značné míry prosazen lingvisty samými (to arci nevylučuje, že ho mohou zastávat i nelingvisté). Nazveme-li ho ideologií (což jistě můžeme), pak můžeme jako ideologie (bez apriorního pejorativního nádechu) chápat i strukturalismus, generativismus, teorii jazykové kultury, sociolingvistiku, CDA atd. Rozumím-li autorovi dobře, neměl by mít s touto tezí problém. (Srov. jeho závěrečné přitakání Sériotovým úvahám o nestřídání paradigmat v lingvistice (s. 43) nebo kritiku představ, že badatel odhaluje pravdu zakrytou nánosem ideologie (s. 13).) Rád bych se ho u obhajoby zeptal, zda podle něho lze (badatelské) ideologie hodnotově hierarchizovat – zda je nějaká „lepší“ než jiná. Pokud ano, na základě čeho?

Sedmá kapitola hned na začátku spojuje ISJ s pojmem preskriptivismus (tento pojem však nedefinuje a vysvětlení, jaký přesně je jeho vztah k ISJ, nepodává). Z odborné literatury k tématu cituje Milroye a Milroyovou (s. 19), kteří, zdá se, jednak přistupují k jazyku vedeni diskriminační ideologií, jednak nedoceňují, resp. vůbec nezvažují nesporný užitek, který jazykové společenství z vytvoření a prosazení spisovného jazyka má. (Mimochodem autor termíny standardní jazyk a spisovný jazyk užívá promiskue a volbu ani vztah mezi nimi netematizuje.) Také citovaná Lippi-Greenová podléhá diskriminačnímu „mýtu“ (ne-li přímo obecnějšímu „mýtu“ sociálních tříd) a mimoto její popis ISJ neodpovídá užívání pojmu spisovný (standardní) jazyk v českém prostředí: u nás nelze chápat SJ jako formu mluveného jazyka, jejímž domnělým modelem je jazyk psaný, neboť SJ je lingvisty pojímán jako varieta s formou mluvenou i psanou. Obsah posledního odstavce pak není třeba dokládat Voglem 2012, neboť k týmž závěrům došel u nás o dvacet let dříve J. Kořenský (arci v kontextu jiné „ideologie“).

Na tomto místě musím učinit poznámku ke struktuře posuzované práce. Na jedné straně tradičně obsahuje úvod (kap. 1 – číslování je moje, autor kapitoly nečísluje), něco jako teoretickou část (kap. 3, 5, 6, 7, 10) a poté část analytickou (kap. 11 a 12) a závěr (kap. 13), na druhé straně netradičně mezi jednotlivé kapitoly teoretické části vkládá analýzy lingvistických (kap. 9) a metalingvistických (kap. 2, 8) textů. Řazení těchto vložených analýz a zčásti ani jejich funkce ve výstavbě celku práce mi nejsou úplně zřejmé (autor je netematizuje). První analýza se týká Cvrčkovy monografie mapující vývoj teorie jazykové kultury po roce 1945 (a kupodivu také monografie V. Dvořáčkové o dějinách ÚJČ). Kafkovy námítky proti přístupu V. Cvrčka jsou shrnuty do šesti tezí, z nichž tři konkretizují úvodní tvrzení, že nejde o nezaujatou analýzu. Tato základní výtky je v podivném kontrastu s tezí č. 2, v níž Kafka Cvrčkovi vytýká předpoklad existence hodnotově neutrálního pohledu na jazyk. Pokud takový pohled neexistuje, je pak zaujatá každá analýza. Na citátech uvedených na s. 9 neshledávám nic vadného a nechápu, jak ilustrují příslušnou tezi (Ivan Kafka k jejich výběru a funkci nepodává žádný komentář). K odstavci o monografii V. Dvořáčkové mám dvě námítky: 1) Pokud ve své knize chce V. D. „odkrývat fakta“ skrytá pod „nánosem ideologicky podbarvených frází a stranické rétoriky“ (s. 9), nevidím na tom nic špatného, naopak. 2) Je dost dobře možné, že „objektivní dějiny“ nelze rekonstruovat, ale rozhodně to neznamena, že se o co neobjektivnější rekonstrukci nemáme snažit.

Druhá analýza (v rozsahu jedné a čtvrt strany) si bere na mušku známou kritiku intervencionismu a funkcionalismu z pera Zd. Starého. Odmítán je tu mj. Starého dějinný determinismus; ale vysvětlení dění v české lingvistice 30. let, které Kafka nabízí místo něho, je úplně stejně pesimistické a úplně stejně naivní. Sociolingvistika, již se Ivan Kafka zaštiťuje, se zde stává (a rád bych upozornil, že to

podle mě asi není primárně chyba Kafkova) jakousi konspirační teorií, podle které v jazykové komunikaci ani ve vědě nejde o nic jiného než o politiku a o moc. Jako lingvista, který napsal v životě už pěknou řádku polemických textů o jazyce, bych chtěl diplomanta ubezpečit, že jsem to nikdy nedělal kvůli dosažení/udržení nějakých mocenských pozic, už jen proto ne, že bych ani neuměl předem odhadnout, zda by mi text, který píšu, mohl spíše mocensky pomoci, nebo uškodit.

Třetí analýza chce doložit příklady, „jak ideologie standardního jazyka (představy o jednotném, pravidelném jazyku) ovlivňují způsob, jakým se píše o dějinách češtiny“. Podle mého soudu se jí to vůbec nedaří. Podle mé zkušenosti vlivy jiných jazyků i jiných variet na jazyk spisovný v české lingvohistoriografii zohledňovány jsou, užívání latiny ve vyšších funkcích v českém prostředí opomíjeno není a jazyk beletrie byl za výhradní doménu spisovného jazyka pokládán naposledy ve 20. letech 20. století (tolik k tezi č. 1). Obraz dialektologie, který autor vykresluje s oporou o Kamusellu, je pro české prostředí nepoužitelný a české dialektologii křivdí (je příznačné, že tezi č. 2 neilustruje žádný doklad z českých lingvohistoriografických textů). K tezi č. 3 bych se diplomanta rád zeptal, zda si uvědomuje, že hodnotící názvy kapitol věnovaných jednotlivým obdobím dějin češtiny se zakládají na výzkumu jazykového materiálu, tzn. že se opírají o zjištění o vlastnostech dobového jazyka a jeho užívání. Kritizuje-li tu autor např. titul *Vyspělý jazyk humanistické epochy*, naznačuje tím snad agnosticky, že nelze na žádném základě konstatovat, že jazyk této epochy byl vyspělý, a popírá tím možnost smysluplně hodnotit jazyk vůbec? Teze č. 4 pak podle mě není namířena proti ISJ, nýbrž proti strukturalismu, a jsou-li (jak jsem psal výše) jazykové teorie a jazykovědná paradigmata jazykovými ideologiemi, vytýká autor vlastně strukturalistům, že uvažovali jinak než on (srov. jeho výtku Z. Starému „jaký má smysl, když vědec vytýká svým předchůdcům, že neuvažovali stejným způsobem jako on“ (s. 21)). A nemá podle mě pravdu, když tvrdí, že strukturalistická teorie jazykové změny „s mluvčími jakožto nositeli jazyka nepočítá“ (s. 25): např. zmiňovaná inerce mluvidel se přece mluvčích týká – a zjednodušit si artikulaci je stejně legitimní motiv určitého jazykového chování jako „vyjadřovat určité sociální významy“ (tamtéž).

Nyní konečně k otázce purismu. I. Kafka nejprve kritizuje obvyklé náhledy českých lingvistů na purismus v českém prostředí (zejm. M. Jelínka). Jeho kritice nerozumím, resp. pokládám ji za přemrštěnou, příliš vyhocenou. Je nade vši pochybnost, že brusiči konce 19. století se v různých tvrzeních o jednotlivých domněle nečeských jazykových prostředcích mýlili mnohem častěji než Václav Ertl. Když si přečteme Ertlovy a Hallerovy programové stati (např. *Řeč a gramatika vs. Problém jazykové správnosti*), musíme dojít k závěru, že Hallerova (pozdější) stať je skutečně proti Ertlovi krokem zpět (= k představám dřívějších brusičů). O několik stran dále autor analyzuje podobné náhledy na purismus, které nachází v metalingvistických textech sledovaných časopisů. Opravil bych jeho soud, že „mechaničností“ je v těchto textech míněno posuzování textů pomocí kodifikace; často se tím míní tzv. „zásada přímočaré pravidelnosti“ (termín PLK), tzn. tendence nepřipouštět v jazyce výjimky z pravidel (jazykových zákonů), ani když ve spisovném úzu převažují, která se projevovala např. v předválečných PČP.

V teoretické části (v kapitole o purismu) je vedle právě popsaného sledování náhledů na purismus postaveno vymezení purismu; analogicky v části analytické je vedle analýzy výroků o purismu zařazena analýza projevů purismu. Jenže diplomant vymezuje purismus zásadě odlišně od toho, jak byl chápán v české lingvistice – mnohem širěji. To pokládám za hrubou metodologickou chybu. V autorově shrnutí z abstraktu práce „Jádrem práce je: 1. analýza toho, jak je v příspěvcích o jazykové kultuře (...) purismus pojímán, 2. jak se v těchto příspěvcích purismus projevuje“ lze vlastně druhou část přesněji reformulovat „jak se v těchto příspěvcích projevuje něco jiného, čemu ale také budeme říkat purismus“. Autorova analýza tak nedrží pohromadě. Myslím si, že by Ivan Kafka býval udělal lépe, kdyby ve sledovaných textech hledal jen projevy purismu chápaného tradičně (jako posuzování

jazyka na základě ideálu jeho čistoty): obě analýzy by tak byly bývaly kompatibilní. Jím preferované Thomasovo vymezení purismu, jakkoli vlivné, je navíc logicky nesmyslné: objevuje se v něm spojení „zabránit tomu, aby do jazyka pronikaly (...) prostředky z téhož jazyka (...)“! Mimochodem ač se tu píše o „zabránění pronikání“, ve vlastní analýze diplomant používá spojení „zbavit jazyk (nežádoucích prostředků)“: podle mě není žádný důvod zabývat se jen jedním z těchto aspektů, např. (tradičně chápaný) purismus usiluje jak o zabránění pronikání nových prvků cizího původu, tak o jejich potlačování, když už součástí jazyka nepochybně jsou.

Analýza „purismu“ (uvozovkami naznačuji, že razantní rozšíření významu dlouhodobě vžitého termínu pokládám za nešťastné) se začíná dvojnásob nepřesným tvrzením. Neplatí, že „ve sledovaném období lingvisté svůj přístup k hodnocení jazykových prostředků staví na negativním vymezení vůči přístupu puristickému“ (s. 34), nýbrž že k hodnocení jazykových prostředků používají jinou hierarchii kritérií než puristé, a ani deklarovaná nevědeckost nespočívá v tom, že „puristé jazykové prostředky hodnotí podle toho, zda jsou ve shodě s kodifikací“ (tamtéž, viz výše). Autor v této analytické kapitole postupuje tak, že pod sebou uvádí 34 citátů, jež mají podle něho dokládat „subjektivnost hodnotících kritérií a vágnost výtek“ (s. 35). Většina citátů pochází z lexikálních drobností a posuzuje slovtvornou systémovost skutečně užívaných nebo jen navrhovaných/zvažovaných neologismů; a musím konstatovat, že považují většinu takových hodnocení za hodnocení podložená a stále platná. Analýza tu ve skutečnosti neodhaluje v daných textech přítomnost ideologie purismu, ba ani ISJ, nýbrž přítomnost strukturalistického náhledu na jazyk; to ovšem není příliš objevné. Nechápu, k čemu může být rovnice *strukturalismus je purismus* pro lingvistiku užitečná. Místy analýza zachycuje projevy skutečného purismu (*hosteska*), místy nachází hodnocení založené na stylové charakteristice a příslušnosti k slohové vrstvě („výrazů slangových, kterých užívají sportovci, jsou-li sami mezi sebou (...) nelze mechanicky přenášet do projevů, jež jsou určeny pro veřejnost“) – v této souvislosti mluví o „elitistickém purismu“ neboli o „přesvědčení, že spisovný jazyk je vyhrazen pro „vyšší“ kulturní funkce a že prostředky z nižších stylů by snižovaly jeho schopnost tyto funkce plnit“ (s. 42). Já bych v této větě změnil výraz „přesvědčení“ na „pozorování“ a nahradil kondicionál indikativem: myslím, že jako puristickou ideologii už by to označit nešlo, a přitom že jde o výstižnější vyjádření situace. Dále analýza (to ovšem taktéž nikterak překvapivě) odhaluje přítomnost hodnocení založeného na marxistick(o-leninské) filozofii. Taková hodnocení autor nachází především v textech B. Havránka. Nejsem si tím jist, pamětníci by k tomu mohli říci více, ale mám podezření, že u Havránka šlo o argumentaci účelovou, že příslušné marxistické představy nesdílel, nýbrž že jen vysledoval, co je v dobovém totalitním diskursu účinné a bezpečné.

Pozorný čtenář/posluchač si výše v části posudku věnované struktuře práce možná povšiml, že jsem zatím vynechal informace o kapitole č. 4. Její základní myšlenkou je, že úvahy o projevech ideologie v české lingvistice jsou výrazně ovlivněny „totalitaristickým chápáním dějin“. Tento pojem bohužel není v posuzované práci dostatečně vysvětlen, není jasné, jestli je totalitaristické skutečně to chápání, nebo jsou tak chápány dějiny (resp. jen období nacistické a komunistické nadvlády). Podle autora v tomto pojetí stojí proti sobě vládnoucí vrstva a ovládaná masa a první druhé vnucuje mylné (ideologické) představy (s. 12). Mají to dokládat jakési „výše uvedené Cvrčkovy formulace“ (tamtéž), ale žádné takové nikde výše uvedeny nebyly. I. Kafka proti „totalitaristickému chápání dějin“ klade tezi, že manipulace se nevyskytuje pouze v totalitních zřízeních a že také mimo ně je pohled na skutečnost významně ovlivňován pojmenováním této skutečnosti (s. 13). V obojím má pravdu, ale specifičnost totality nelze spatřovat v tom, že by v ní existovaly specifické diskursní jevy, nýbrž podle mě v tom, že je státem mocensky omezována soutěž různých diskursů. Komunistická ideologie se projevuje v diskursu, tzn. ovlivňuje, jak vypadají texty (mj. i ty o jazyce), a současně totalitní charakter státní moci zajišťuje, že jinak ty texty vypadat nesmějí. Mluvit o politizaci a ideologizaci vědy v době

totality, jak to činí kritizovaná V. Dvořáčková, tedy neznamena tvrdit, že jindy politika a ideologie nemají s vědou nic společného, nýbrž že vědu v daném období ovládá jedna konkrétní ideologie, a to pod přímým vlivem politické moci. Komunistická řeč samozřejmě existuje, a je-li vybavena autoritou totalitního státu, je samozřejmě i to, že sociálně působí (mnohdy velmi „určitě“ (srov. s. 43)!). Autorovu argumentaci, že totalitaristické pojetí dějin je chybné mj. proto, že opomíjí skutečnost, že lidé mají možnost svobodné volby, pokládám za absurdní, vždyť podstatou totalitního uspořádání je mj. právě brutální omezování možnosti svobodné volby státem!

Na několika místech posudku jsem už naznačil, že tvrzení odborné literatury, s níž autor pracuje, je v rozporu s českou lingvistickou praxí anebo naopak že jen jinými slovy vyjadřuje to, nač čeští lingvisté přišli dávno předtím. V této souvislosti je ještě třeba uvést, že i na jiných místech, kde se autor opírá o zahraniční literaturu, opomíjí relevantnější domácí zdroje: tak např. o přetrvávajícím laickém purismu píše J. Kraus, o lingvistických ideologiích v lingvistice 19. století V. Macura.

Formální stránka práce je uspokojivá, překlepů jen hrstka, opakovaně je chybně psáno původní příjmení F. Oberpfalcera-Jílka. Formulačně je práce ukázněná, ale příliš lakonická.

Ivan Kafka si po mém soudu dostatečně neujasní cíl, koncepci ani strukturu své práce. Snažil jsem se ve svém posudku ukázat, že se v mnoha věcech mýlí. Jde však o mýlení při myšlení, nikoli o mýlení z nemyšlení. Jeho diplomovou práci proto mohu k obhajobě doporučit. Navrhuji hodnocení dobře, ale třeba mě diplomant při obhajobě o platnosti některých svých tvrzení přesvědčí.